

А.Г.Міхалевіч, Н.Р.Мордас (Установа адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, Мінск)

ГУТАРКОВАЯ МОВА І МАСТАЦКІ ТЭКСТ: АСАБЛІВАСЦІ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЯ

У артыкуле паказана спецыфіка выкарыстання гутарковых сінтаксічных адзінак у мове беларускай мастацкай літаратуры; прааналізаваны структурныя асаблівасці і функцыянальныя магчымасці адной разнавіднасці – канструкцыі з паўторам выказніка – у творах вядомага празаіка Івана Пташнікава.

На розных этапах развіцця мова мастацкай літаратуры вызначалася актыўным узаемадзеяннем, з аднаго боку, з нарматыўна ўсвядомленай літаратурнай мовай, а з другога – з вуснымі гаворкамі. Таму ў мастацкіх творах розных жанраў побач з кніжнымі адзінкамі заканамерна ўжываюцца моўна-выяўленчыя сродкі гутарковага (размоўнага) стылю. Свядомае, мэтанакіраванае іх выкарыстанне матывуецца мастацкімі задачамі пісьменніка: элементы гутарковай мовы перадаюць у тэксце (кантэксце) разнастайныя стылістычныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні.

Варта адзначыць, што ўжыванне гутарковых адзінак асабліва вызначае мову мастацкай літаратуры апошняга паўстагоддзя. Адна з прычын таго, несумненна, у яе ідэйна-тэматычнай накіраванасці: даволі вялікая колькасць твораў, і перш за ўсё празаічных, прысвечана паказу гістарычнага мінулага і сучасных праблем беларускай вёскі, што аб’ектыўна патрабавала ад пісьменнікаў ствараць ілюзію поўнай рэчаіснасці, рэальнага жыцця, народных характараў і быту.

Састаў адзінак, уласцівых гутарковай мове, і тых з іх адзінак, што ўжываюцца ў мастацкіх тэкстах, не супадае ні колькасна, ні якасна. Выкарыстанне тых ці іншых гутарковых сродкаў у мове мастацкай літаратуры з’яўляецца вынікам аўтарскай ацэнкі іх моўна-выяўленчых патэнцый пры вербальнай рэалізацыі ідэйна-тэматычнай задумы ў пэўнай форме. Гэта і прыводзіць да пашырэння ў мастацкіх творах толькі тых канструкцый, якія, будучы аналагамі адпаведных структур гутарковай мовы, адрозніваюцца ад апошніх павышанай функцыянальнай актыўнасцю.

Разам з тым, гутарковыя канструкцыі, ужытыя ў мастацкіх тэкстах, падобныя да адпаведных сінтаксічных адзінак гутарковай мовы. Так, іх збліжае прыныцп структурнай арганізацыі, паколькі як мастацкаму тэксту, так і гутарковай мове ўласціва свабода ў структурным афармленні моўных адзінак, а таксама ў выкарыстанні гатовых адзінак. Аднак супастаўляльныя адзінкі не з’яўляюцца тоеснымі. Адрознівае іх перш за ўсё форма арганізацыі, хаця і суб’ект гаворкі, і аўтар мастацкага твора могуць творча адносіцца да формы выказвання. Але калі ў гутарковай мове яна неабавязковая (хоць і дапусцімая), то ў мастацкім тэксце заўсёды мае месца ўстаноўка на форму. Менавіта ў пісьмовай форме тут рэалізуюцца гутарковыя адзінкі, і яна аказвае вялікі ўплыў на адбор моўна-выяўленчых сродкаў.

Канстатууючы шырокае і стылістычна апраўданае ўзнаўленне ў сучаснай беларускай прозе асаблівасцей гутарковай мовы, варта адзначыць, што адным з такіх узнаўленняў з’яўляюцца канструкцыі з паўторам. Спецыфіка дадзеных сінтаксічных адзінак заключаецца ў перыядычным паўтарэнні ў межах адной структуры словаформы, словазлучэння ці нават прэдыкатыўнай часткі з аднолькавым лексічным напаўненнем. Такі прыём абумоўліваецца пісьменніцкай задумай, творчымі задачамі майстроў слова і, такім чынам, з’яўляецца адным з найбольш дзейсных сродкаў дасягнення неабходнага стылістычнага эфекту.

Шырока выкарыстоўвае прыём паўтору і беларускі празаік Іван Мікалаевіч Пташнікаў, вядомы чытачам па аповесцях “Лонва”, “Тартак”, “Найдорф”, раманах “Мсціжы”, “Алімпіяда” і іншых творах. Менавіта за кошт канструкцый з паўторамі перадаюцца ўзаемазалежнасць і з’яднанне ў адно аўтарскага апісання падзей і іх успрыняцця героем; ствараецца экспрэсія ўсяго выказвання. Напрыклад, у сказе *Спалі ваенныя дзень да вечара, спалі ноч – храплі без аддухі, аж хлёў разлягаўся, а яны, Алёша з маці, сядзелі ўдваіх на лавачцы на вуліцы* (Найдорф) семантычнае адценне працягласці дзеяння (стану) *спалі дзень, спалі ноч* узмацняецца перш за ўсё за кошт паўтору. Найбольш характэрныя для твораў Івана Пташнікава канструкцыі з паўторнай сінтаксічнай пазіцыяй выказніка, якія выконваюць пераважна дзве функцыі. Адна з іх – раздзяляльна-вылучальная – заключаецца ў тым, што паўтор выказніка садзейнічае больш цэласнаму ўспрыняццю чытачом кампанентаў паведамлення: *Гоманам, стогнам, шэптам ён* (лес) *перадаваў з дня ў дзень і наваколлю, і таму маладому жыццю, што кожны дзень нараджалася ў сырой падзолістай зямлі з насеннем, якое вышчалукнулася з пераспелай шышкі, перадаваў усё: і тое, як першы раз ля балотнай рэчкі на ўзлессі прыкарэла першая хатка, і тое, як пасля на гэтым узлессі высыпаў людскі муравейнік...* (Лонва). Асабліва выразна дадзеная функцыя назіраецца ў тых выпадках, калі паўторны выказнік разам з іншымі лексемамі афармляюцца як самастойны сказ: *З дзядзінца ў вёску Яхрэм пайшоў з подбегам, чуючы, як спаўзае і спаўзае з пляча на руку ад хады аўтамат, - ён напраўляў яго і бег... Бег на пяску ля плота...* (Найдорф). Нярэдка празаік, схільны да падрабязнага апісання, а значыць, да афармлення шматкампанентных канструкцый, шырока выкарыстоўвае прыём увядзення сінонімаў, з дапамогай якіх апісанне становіцца больш вобразным: *Пагурак гарэў ад мін... Гарэў пад’ялевец, туды, пад балота, у шэрых лазовых кустах – сырым сінім дымам, чуваць было, як ён сіпеў, што на скаварадзе; тлела сухая альха ля ракі, вымерзлая за зіму і патрэсканая ад сонца і ветру, якую тут, ля Пагурка, ніхто не агледзеў – па дрывы з Венеры ездзілі зімой па ўмёрзлым балоце далей, пад самыя Партызанскія лагеры, – і яна стаіць ачарнелая ў галлі і жоўтая – без кары; сюды, бліжэй на пасеку, пад акопы, трашчаў ў агні густы і высокі, у калена, буры верас з летаінімі прыліплымі сінімі вочкамі; хапаўся полымем сівец, і яно хліпала па зямлі, белае на сонцы і ад таго калючае – сцёбала па вачах* (Найдорф).

Другая функцыя, якую выконваюць у творах празаіка канструкцыі з паўторам выказніка, – выдзяляльна-акцэнтная, або функцыя падкрэслівання, выдзялення семантычна важнага для паведамлення моўнага элемента. У гэтай функцыі звычайна выступаюць структуры без удакладняльных кампанентаў пры паўторным выказніку, якія атрымалі пашырэнне ў мове дзеючых асоб і выступаюць сродкам перадачы суб'ектыўна-мадальнага значэння выказвання (гневу, загаду, пагрозы, папроку, радасці і інш.): – Не плач, дачка, не плач, ты ўжо не малая. Будзем, як усе... (Тартак). Яна (Жэнька) маўчала, глядзела толькі ў падлогу і нават не пераступала нагамі. Нават не вырывалася – рабі што хочаш, а танцаваць не стану, не стану... (Лонва).

У аўтарскай мове пры паўторным выказніку звычайна ўжываюцца новыя кампаненты, якія ўдакладняюць ці дапаўняюць семантыку выказвання: Была якраз нядзеля, хмурная з самай раніцы, калі Вандзя прыйшла да іх (бацькоў Алёшы) другі раз. Прыйшла сама, без Тані (Тартак). За кошт прыёму паўтору ствараецца ўражанне непасрэднай прысутнасці ўдзельніка падзей або яго сведкі.

У некаторых сінтаксічных адзінках паўтор выказніка выконвае спецыфічныя функцыі. Так, за кошт паўтору пісьменнік падкрэслівае працягласць і інтэнсіўнасць дзеяння: Людзі беглі і падалі, беглі і падалі... (Найдорф). На працягласць дзеяння часта ўказвае не толькі паўторны выказнік, а і спалучэнне яго з прыслоўем часу: Але ў вёсцы цяпер аўтакалона не стаіць, знялася і перабралася, відаць, недзе далей, пад Мсціжы. І знялася нядаўна, бо сляды ад машын яшчэ свежыя на зямлі... (Лонва). Паўторам выказніка І.Пташнікаў дасягае таксама паказу абмежаванасці дзеяння: Маці паплакала, паплакала да вечара, а тады гаворыць: капач у рукі і бульбу ў гародзе абкопчаць... (Найдорф).

У аўтарскай мове прыём паўтору перадае таксама думкі герояў у іх дынамізме, што паўней характарызуе кожную дзеючую асобу: Глядзеў Завішнюк на вазоны, на старыя, даваенныя фотакартачкі Грасыльдзінай сям'і, якія былі наклеены на сцяне на рудой газеце і на якіх здалёку – з ложка – нічога нельга разабраць, і думаў. Думаў зусім пра другое: пра лес, пра Сырніцу, пра тое, што на гары на лініі ездзяць і ездзяць з-за Віліі браканьеры, вязаць некліймёнае дрэва. Думаў пра Юрку Даліну, думаў, што цяжка даводзіцца хлопцу, – зваліўся з ног, мусіць, ад голаду, а не ад сонца, як кажа Акцызнік... Яшчэ думаў, што Акцызнік – жыла з усіх жыл, якія толькі ёсць на свеце (Лонва). Для аўтарскай мовы твораў Івана Пташнікава характэрна таксама выкарыстанне паўторнай лексемы – састаўной часткі выказніка – у іншай граматычнай форме, што звязана з імкненнем пісьменніка да выключна поўнага, падрабязнага апісання з'яў, падзей і г.д.: Жаваранка толькі пераймаў конаўку рукамі, каб яна не датыкалася да скуры: была халодная, халодней вады (Найдорф). Дзякуючы названаму прыёму, які заснаваны на параўнанні якасных характарыстык розных прадметаў, ствараецца ўражанне, быццам пры апісанні прысутнічаў непасрэдна герой. Таму створаны кантэкст вызначаецца большай

семантычнай насычанасцю, чым той, які стварыў бы аўтар-апавядальнік ад свайго імя.

Для мовы персанажаў характэрны паўтор выказніка ў канструкцыі-адказе, якая належыць адной і той жа асобе: – *Так вот...Працавала загадчыкам фермы? Працавала на савецкую власць? Працавала. Будзем працаваць і на нямецкую* (Алімпіяда). Аналагічныя структурам гутарковай мовы пералічаныя канструкцыі ўключаны прازیкам ў мову персанажа, які пры пэўных умовах пераконвае ў нечым суб'ядніка і, каб падкрэсліць безапеляцыйнасць сказанага, выкарыстоўвае прыём паўтору як своеасаблівую канстатацыю факта дзеяння. Пытальна-адказнае адзінства з аднолькавым лексічным напаўненнем можа быць аформлена як асобныя рэплікі дыялогу, калі на кароткае пытанне даецца не менш кароткі адказ: – *Рашыўся? – Рашыўся*. (Мспіжы).

У няўласна-простай мове герояў, пашыранай у творах І.Пташнікава, прыём пазіцыйна-лексічнага паўтору выкарыстоўваецца не толькі для таго, каб акцэнтаваць увагу чытача на семантычна важнай лексеме. Ён, напрыклад, дазваляе – асабліва ва ўспамінах – аб'яднаць у адным кантэксце разрозненыя думкі, звязаныя з рознымі па часе і паслядоўнасці эпізодамі: ...*Праз ўсё гэта трэба прайсці, прайсці з аўтаматам у руках – тады ён* (Яхрэм Жаваранка) *зноў павязе Кланю з Антунінкай па белым снезе... Павязе снапы з поля ад Рабога Калодзежа праз Гарбаты Мост...* (Найдорф).

Такім чынам, гутарковыя адзінкі ў мастацкім тэксце атрымліваюць эстэтычную мадыфікацыю, таму адрозніваюцца ад сваіх эквівалентаў – канструкцый, ужытых у гутарковай мове, – іншай структурай і павышанай функцыянальнай актыўнасцю. Сведчаннем гэтага, у прыватнасці, выступаюць канструкцыі з паўторам, якія служаць для перадачы ў творах мастацкай літаратуры шматлікіх семантычных і суб'ектыўна-мадальных значэнняў.